

Михайло ВІДЕЙКО

ТРИ ЕПІЗОДИ З ТРИПІЛЬСЬКИХ ВОЄН

Дві з половиною тисячі років проіснувала на землях між Карпатами і Дніпром трипільська культура, за якою стоїть одна з найдавніших хліборобських цивілізацій Європи. Часто пишуть про те, що мирні рільники-„трипільці“, які створили цю високу цивілізацію, зникли під навалою агресивних орд степових кочовиків. Проте тому, хто довго й ґрунтовно вивчає трипільську культуру, важко погодитися як з твердженням про мирний характер хліборобів-трипільців, так і про загибель їх від кочівницької навали (як водночас і з існуванням цих „агресивних степовиків“ у ту далеку добу).

Нині науковцям відомо чимало епізодів з тогочасних воєн на теренах України. Я пропоную назвати ті війни трипільськими – виходячи з того, що в центрі подій була саме ця культура, ця людність. На основі дослідження стародавніх курганів і могильників, зіставлення здобутих відомостей можна з'ясувати характер і перебіг окремих збройних сутичок.

Епізод перший. Час події – близько 4500 р. до н. е. Місцевість – берег річки Чугурець (напевне, тоді вона мала якусь іншу назву), територія країни, яка тепер називається Молдова.

...Стріли і дротики застрягали в стінах і очеретяній покрівлі. Хтось прицільно пускав стрілу за стрілою з лука зліва, з-за рогу сусіднього будинку, цілячись понад невисоким парапетом, який оточував ганок перед входом на рівні другого поверху. Лучник, що ховається в цьому будинку, встигає відповідати хіба що

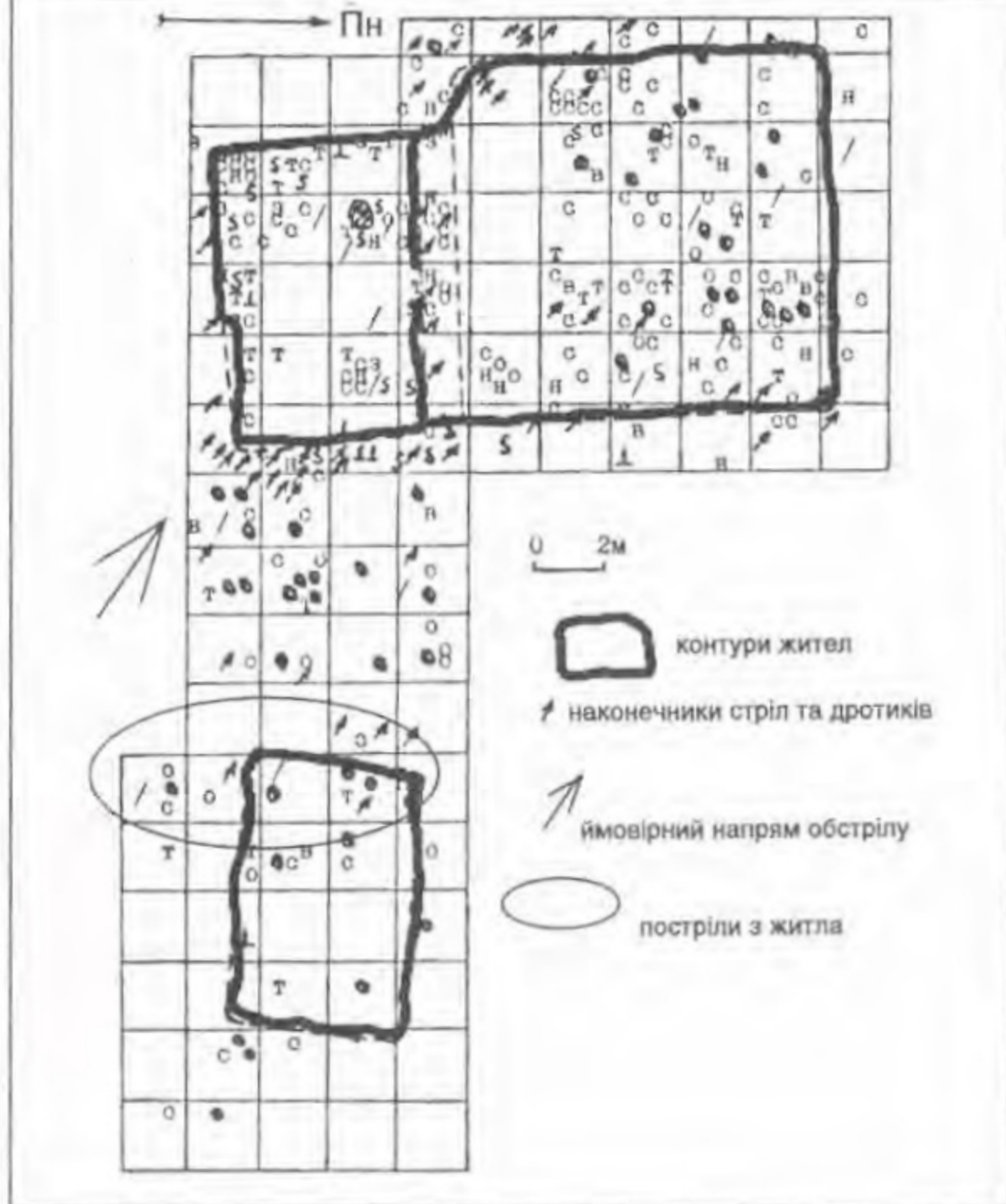
однією стрілою на кожні десять ворожих. Усі стріли і дротики з крем'яними наконечниками. Кожен має форму видовженого трикутника, висотою від двох пальців до ширини долоні. Менші вістря – до стріл, більші – до дротиків. Влучаючи в тіло, бічні грані ріжуть його, людина втрачає багато крові, до того ж така різана рана гоїться довго. Та найгірше, коли наконечник, влучивши в кістку, розсипається від удару на багато уламків. Видалити їх усі з рани майже неможливо, тож ворог виведений з ладу надовго, якщо не назавжди.

...Двоповерховий будинок з товстими стінами, вхід тільки з ганку – якщо господар з луком і дротиками вийде на ганок, до нього не підступишся. Але покрівля зайнялася, і господареві довелося вийти на відкрите місце. Всього дев'ять стріл вилетіло з цієї палаючої оселі в нападників, які стріляли з-за рогу сусіднього невеликого будинку. Дев'ять стріл проти п'ятдесяти – один лук проти п'яти.

Селище горіло, його оборонці, заскочені зненацька, гинули під стрілами підступних сусідів. Однак напад зрештою вдалося відбити, поховати загиблих – своїх і чужих. А от нове селище жителі збудували вже собі на сусідньому місці, за кілометр від згарища...

Реконструювати цей епізод трипільських воєн дали змогу дослідження московських археологів Н.Риндіної і А.Енговатової, проведені поблизу села Друци в Молдові. На місці одного із селищ трипіль-

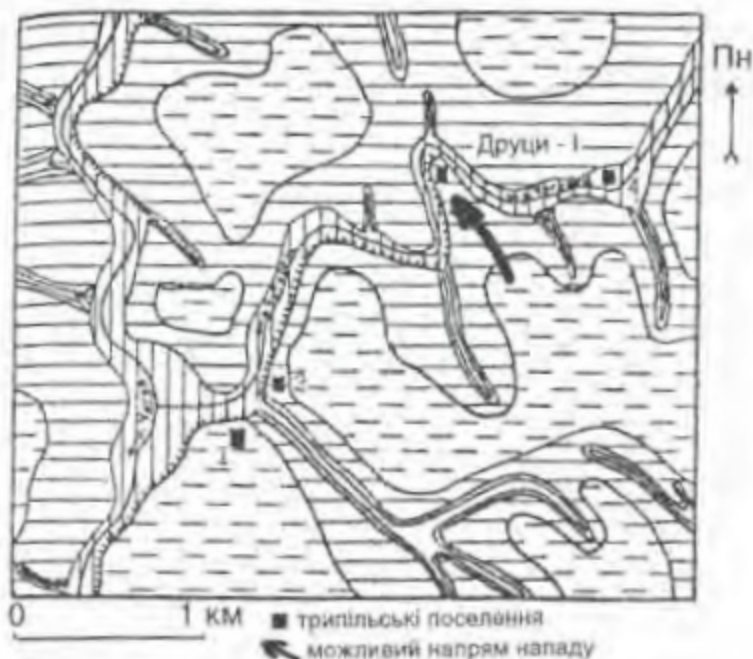
Епізод перший. Схема атаки і оборони житла на трипільському поселенні Друци-1

ської культури – Друци-1 вони розкопали рештки 5 будівель (з 25), які там колись були. Ретельно фіксуючи кожну знайдену річ, дослідники звернули увагу на незвичайно велику кількість крем'яних наконечників від стріл і дротиків. Більшість їх (97 із 100) виявлено під стінами будинків. Це привело археологів до висновку, що в давні часи тут учинено напад, і нападниками, найімовірніше, були трипільці, які виробляли саме такі наконечники до стріл і дротиків¹

Опублікований план розкопаного житла ряснів умовними позначками наконечників (бл. 60). Десь із 50 наконечників були розсіяні по периметру обгорілих решток великого (колись двоповерхово-

го) будинку з ганком – складалося враження, що вони застрягли в стінах або у стрісі. Це, безперечно, стріли нападників, які вели досить інтенсивний прицільний обстріл, не випускаючи оборонців на ганок. На площі між цим і сусіднім будинком (і біля стіни його) виявлено лише 9 наконечників, якраз навпроти ганку великого будинку. Це, на мою думку, сліди пострілів у відповідь, напевне, мало влучних. Будинок таки згорів. Загинув при цьому хтось чи ні – годі встановити, людських останків під руїнами не виявлено. Однак при такому нападі загиблі могли бути, і якщо їх поховали, виходить, мешканці все ж таки зуміли відбити напад. Селище, однак, згоріло і його не відбудувували. На від-

Епізод перший. Схема розміщення поселень трипільської культури на річках Чугур і Чугурець

далі кілометра на південний захід археологи знайшли ще одне поселення – можливо, саме туди переселилися жителі з Друц-І. Що ділили між собою трипільці? Землю, пасовища – цілком можливо. Не виключено також, що це була помста...

Епізод другий. Час – перша половина IV тисячоліття до н.е. Місце – поля над річкою, яка нині відома як Таллянка (поблизу села Майданець на Черкащині). Тут майже шість тисяч років тому стояло Місто.

...Розвідники причаїлися в чагарнику на високому березі. Перед ними як на долоні видно місто. У центрі – великі майдани й квартали двоповерхових будинків, широкі вулиці, що перетинаються під прямим кутом, величезні прямокутники храмів і громадських будівель. Навколо височить суцільна стіна з поприбудовуваних один до одного будинків. Вони сполучені переходами на рівні другого поверху, і їхні мешканці можуть вільно пересуватися по всьому периметру оборони. Три поверхи – така висота споруд. За кілька метрів перед цими укріпленнями – стіна з глини й дерева, вища за людський зріст, вона прикриває підходи до лінії „житлових стін”.

А далі – відкритий простір, жодної будівлі більш ніж на лет стріли.

Спробуй, подолай цю відстань – сто, сто п'ятдесят кроків, і скільки разів твоє тіло встигнуть простромити стріла чи дротик? Потім треба перевертатися ще через стіну, дістатися суцільної лінії будівель, між якими не проскочиш. Є і проходи в цій стіні, але навколишні будівлі утворюють суцільний коридор завдовжки сто метрів. Тут тебе діставатимуть стрілами вже зусібіч – справжній „коридор смерті”! І це лише центральна лінія оборони, цитадель. За нею нова суцільна лінія жител – тут уже двоповерхових, але і їх буде нелегко здобути. Якщо ж згадати ще чисельність ворога в місті – а це кілька тисяч, і серед них до тисячі воїнів, то які шанси на успіх? Жодних... Сюди можна ввійти, але вийти звідси ледве чи пощастить. Краще вже порадити своїм вождям шукати якоїсь приступнішої і безпечнішої здобичі деінде...

*Місто! Образ його побиває жахом!
Його мурі! Сам бог підступитись
до нього не годен!
За мурами – гомін, поклики спраглих
битви, поклики військових таборищ!
Нінпур – западня для ворожих країн,
він їх ловить пасткою й сіттю!²*

Ці поетичні рядки будуть складені через тисячу, а записані через дві тисячі років по тому задля уславлення божественних предків могутніх правителів Шумеру й Аккаду, серед них царя-напівбога Гільгамеша. Автор епосу не знали і не могли, звичайно, знати про давні міста в українському Лісостепу, але створений ними образ цілком стосується і їх.

Археологічне підґрунтя цього епізоду – матеріали дослідження трипільських поселень на Черкащині, розпочаті під керівництвом археолога М.Шмаглія в 1971 р.³

Розкопи й археометричні дослідження показали, що за тих часів кожне значне трипільське поселення там було могутньою фортецею. Збудовані впритул одне до одного двоповерхові житла утворювали потужні лінії укріплень. Їх робили щонайменше дві: перша охоплювала центральну частину поселення, друга пролягала через 70 – 100 метрів після першої. Площу поміж укріпленнями – на відстань пострілу з лука – здебільшого не забудовували. Вражають масштаби укріплень –

Епізод другий. План поселення-міста трипільської культури біля села Майданець на Черкащині (за даними магнітного знімання ВДудкіна). 1 – рештки жител; 2 – можливі житла; 3 – курган; 4 – ставок

цитадель Майданця мала форму еліпса з довгою віссю близько 1,1 км, поблизу Тальянків – до 3,5 км у поперечнику.

Перша лінія оборони, заввишки 4 – 5 метрів, – це двоповерхові житла з дерева і глини, сполучені пере-

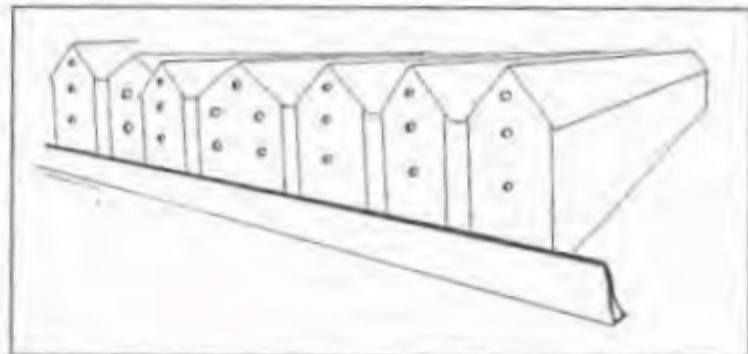
ходами на рівні другого поверху. Назовні вони виходили глухими стінами. Далі був відкритий простір (70 – 100 м), обстрілюваний лучниками зі стін цитаделі. Ці вищі за першу лінію стіни здіймалися щонайменше на 6 – 7 метрів. Підступи до цитаделі в Майданці прикривала глиняна стіна кількадеметрової висоти. Елементарні обрахунки показують, що за тими стінами було від 6 до 10 тисяч жителів, а це означає, що кількість оборонців сягала сотень, а то й тисяч воїнів.

Обведення царем Гільгамешем на початку III тисячоліття до н.е. фортечною стіною стародавнього Урука надихнуло сучасників на відомі епічні рядки:

*Світлу комору священної Еанни
Урук майданний обвів стіною.
Мур обдивись, де зубці – мов по нитці,
Поглянь на вал, що не має рівних...
І прийдешній цар такого не створить, –
Піднімись і пройди по стінах Урука⁴.*

Тут маємо близький до документального опис фортифікацій шумерського міста-держави: фортечна стіна і вал перед нею. Така сама схема, як і в Майданці, де перед рядом багатоповерхових будівель, що утворювали фортечну стіну, височів глиняний вал. Тільки було це принаймні за півтисячоліття до того, як невідомий шумерський поет написав наведені рядки. Яке ж враження мали справляти трипільські міста-фортеці зі своїми червоними стінами на європейців четвертого тисячоліття до н.е. ? Ці стіни, які „побивали жахом” ...

Щоб захистити себе і свій народ, не завжди потрібно брати до рук зброю. Питання безпеки можна вирішити, створивши такий військовий потенціал, саме існування якого остереже ваших сусідів від ворожих замірів щодо вас. Напевне, саме так міркували правителі трипільців шість тисячоліть тому, зводячи пер-

Епізод другий. Реконструкція укріплення центральної частини поселення-міста трипільської культури біля села Майданець за даними археологічних досліджень

ші величезні поселення-фортеці. І їхні надії справдилися – археологам наразі не відомі сліди воєнних дій на території трипільських міст. Майже тисячу років проіснував цей тип поселень – і ніхто не спробував здобути їх штурмом.

Епізод третій. Час події – близько 3000 року до н.е. Місце – Північно-Західне Причорномор'я, морське узбережжя. Цей край через кілька тисяч років називатимуть Бессарабією, а на березі моря стоятиме місто Одеса.

... Поселення – кількадесят хат, вкритих очеретом, стоять коло лиманів, у степу. Поруч – багаті пасовища, поля, щоб сіяти просо – ніщо інше не родить, та й немає часу доглядати посіви. Коли скрута з харчами – побіч море, багате на рибу. А найважливіше – неподалік пролягає Великий Шлях. Той, хто сидить на цьому торговому шляху із Заходу на Схід, дістає зиск більший, ніж від скотарства, а риболовлі й поготів. Мідь, срібло, прикраси і зброя – основні тутешні товари, тож за право жити тут доводиться воювати.

... Чоловіки із селищ над лиманом уже наготувалися до бою. Вузькі червоні смуги на голених головах – від потилиці до підборіддя – нанесені розведеною вохрою. Зброя наготові. У кожного лук зі стрілами, у декого – ще бойові сокири-молоти – з каменю чи металу. При поясі – кинджали з бронзовими клинками.

Нам не відомо, як виглядали їхні вороги, знаємо тільки, яку вони мали зброю. Це були кам'яні сокири-молоти. Тому ці вояки намагалися нав'язати супротивникові близький бій.

Ворогів було багато, на одного „усатівця” іноді припадало по два-три супротивники. Однак воїни з червоними смугами вохри здобули гору. Чому і як? Ми можемо тільки припустити, що їхні вожді виявилися мудрішими, а вояки вправнішими, або ж зброя (мідні клинки?) в них була досконалішою. Свою землю вони відстояли, відбивши напади з-за Дунаю, і кілька сотень років володіли землями над лиманами та наддунайськими озерами.

Сліди цієї війни відкрили археологи, розкопавши давні кургани в Бессарабії. Найбагатші поховання, які їм трапилися, були похованнями військових ватажків і воїнів. Найбільші могильники розкопано поблизу Усатова й Маяків під Одесою⁵ (тому й цю археологічну культуру, в якій проглядаються риси культури трипільської, а також культур з-за Дунаю – Чернавода, Єзеро, Баден – називають ще усатівською). Тривалий час, а ці пам'ятки відомі вже понад 100 років, учені звертали основну увагу на вивчення матеріальної культури місцевої людності – поселень, ужиткових речей і, звичайно, зброї, намагаючись відтворити сторінки давньої історії.

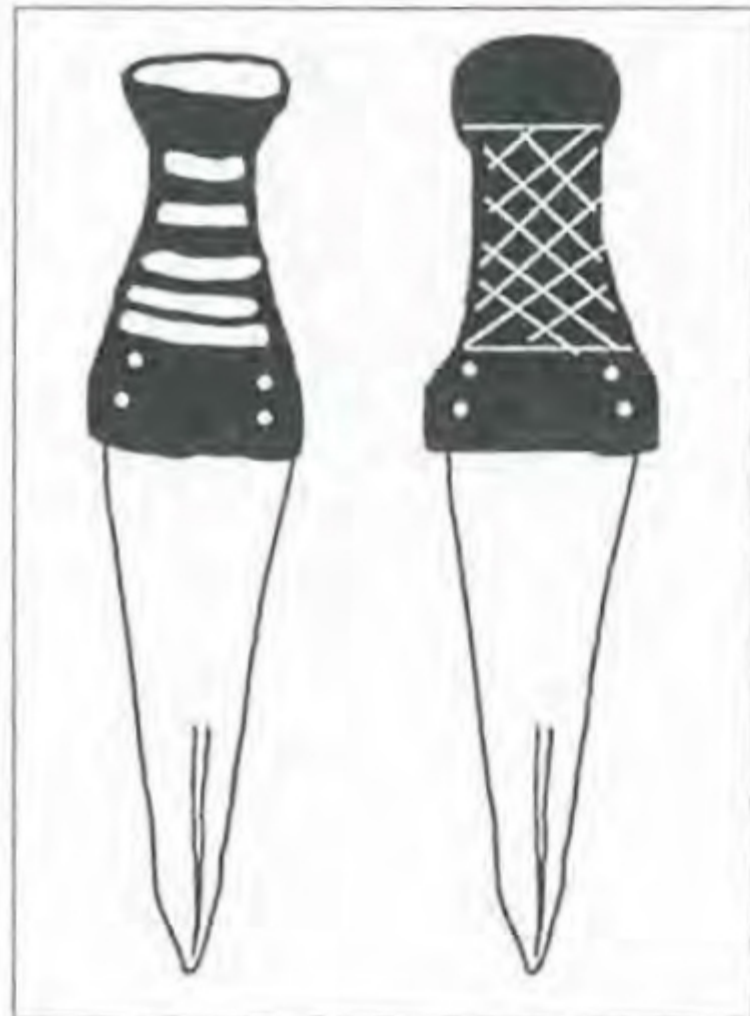
У 1987 р. одеські археологи В.Петренко й К.Зіньківський оприлюднили результати вивчення черепів з могильників Усатове і Маяки⁶. Не всіх, а лише тих, на яких виявлено сліди червоної мінеральної фарби – вохри. Вони переконливо довели, що в деяких випадках кістки не просто посипали товченою вохрою (цей обряд був тоді доволі поширений), а вкривали певним малюнком голову небіжчика. Подеколи – це вузькі смуги вохри від потилиці до підборіддя. Крім того, на давніх черепах дослідники завважили сліди ударів, можливо,

Епізод третій. Розкопане біля с.Маяки поховання воїна усатівської культури, який загинув у бою (I)

травм. Щоб прояснити справу, звернулися до судово-медичних експертів. Здобуті результати просто вражали: смертність від бойових травм серед чоловічого населення (тобто воїнів) була радше правилом, ніж винятком! І ще на одне звернули увагу археологи: там, де в похованнях знаходили лезо мідного кинджала, він не мав руків'я. І не тому, що воно зітліло за тисячі років. Ні, в могили поклали самі леза – може, щоб озброєний дух небіжчика не блукав світом живих, продовжуючи бій, у якому колись полягло його тіло?

Ось від чого помер, за даними судово-медичної експертизи, проведеної через п'ять тисячоліть, похований у могилі 3/3 коло Усатова: „...небіжчикові заподіяно смертельних травм трьома ударами по голові... Один – по правому тім'яному горбу округлим предметом, можливо, клевцем, другий – по лівій частині, сокирою-молотом з лезом, прямокутним у перерізі, з округлими кутами розмірами 4,7x4,1 см. Третій удар – наскрізний пролом лобової кістки діаметром 2,4 см, завданий клевцем...”

Епізод третій. Бойова зброя – кинджали воїнів-„усатівців”. Реконструкція за даними археологічних досліджень

А от інший випадок (Маяки, поховання 5, скелет 2): „...завдано сильного удару в лоб з відтяжкою обухом сокири-молота... Крім того, завдано ще шість ударів, кожен з яких міг спричинити смерть...” І так поховання за похованням. Були вояки, що вижили, діставши такі травми, щоб потім загинути в іншій сутичці, так само від удару бойовою сокирою, як небіжчик з Усатова, похований у могилі 5 кургану П/5. Він видужав від удару по лівій частині голови сокирою-молотом, але пізніше загинув від рани, завданої клевцем.

Відповідь на питання, хто воював з „усатівцями”, можна знайти, відшукавши народ, в якого улюбленою зброєю були кам’яні сокири-молоти. З усатівських могил і поселень відомі поодинокі зразки цієї зброї, отже одноплемінники відпадають. Не були поширені наприкінці IV – на початку III тисячоліття до н.е. ці сокири і в степах на схід від Бессарабії

(там вони з’являються лише в катакомбній культурі через кілька століть). Зате чимало їх виявлено на Захід від Дунаю – на поселенні Єзеро в Болгарії, при дослідженні культур Баден, Чернавода. Напевне, звідти і приходили вороги „усатівців”. Чого вони прагнули? Можливо, не тільки контролювати торговельні шляхи, а й оволодіти новими землями та пасовищами. Адже на батьківщині вже все було поділено, зведено численні укріплені городища, які захищали племінні володіння, – відкритим лишався тільки шлях на Схід. Але і його заступили вояки з червоними смугами, боронячи свої володіння і своїх рідних.

Отже, дві з половиною тисячі років існування трипільської культури – це не тільки історія створення вишуканого посуду, ліплення тисяч статуеток і будівництва численних поселень між Карпатами і Дніпром. Це був суворий час воєн – спочатку завоювання нових земель на Сході, потім – сутичок через них між спорідненими племенами, а наприкінці – з сусідами, які зазіхали на ці землі.

ПРИМІТКИ

¹ Рындіна Н.В., Энгватова А.В. Опыт планиграфического анализа кремневых орудий трипольского поселения Друцы-I // Раннеземледельческие поселения – гиганты трипольской культуры на Украине. – К., 1990. – С. 108 – 114.

² На рiках Вавилонських: З найдавшої лiтератури Шумеру, Вавилону, Палестини. – К., 1991. – С. 61.

³ Шмаглій М.М., Відейко М.Ю. Трипільські протоміста // Археологія. – 1993, – № 3. – С. 68 – 82.

⁴ На рiках Вавилонських. – С. 98.

⁵ Див. розділи „Усатовський могильник Маяки”, „Усатовская локальная группа” у праці: Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1989. – С. 50 – 124.

⁶ Зиньковский К.В., Петренко В.Г. Погребения с охрой в усатовских могильниках // Советская археология. – 1987. – № 4. – С. 24 – 39.